

УДК 346.9

Олександр Хрімлі,

канд. юрид. наук, докторант
сектору проблем реалізації господарського законодавства
Інституту економіко-правових досліджень Національної академії наук України

САМОЗАХИСТ ЯК ФОРМА ЗАХИСТУ ПРАВ ІНВЕТОРІВ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

У статті проведено аналіз наукової літератури та законодавства України щодо самозахисту прав інвесторів у сфері господарювання. На основі проведеного аналізу теоретичних наробок і норм законодавства України автором запропоновано авторське визначення терміна «самозахист прав інвесторів у сфері господарювання» та визначено способи, які можливо застосовувати у рамках такої форми захисту, як самозахист прав інвесторів у сфері господарювання.

Ключові слова: самозахист прав інвесторів у сфері господарювання, форма захисту прав, суб'єкт господарювання, способи самозахисту, оперативно-господарські санкції.

Постановка проблеми. Для захисту прав і законних інтересів інвестори можуть скористатися законодавчо-договірною формою захисту прав. Законодавчо-договірна форма захисту прав інвесторів у сфері господарювання – це форма захисту прав, порядок застосування якої встановлено законодавством, проте застосовується вона інвестором у тому разі, коли це передбачено домовленістю сторін. Одним із видів законодавчо-договірної форми захисту прав інвесторів у сфері господарювання є самозахист прав інвесторів. Нині відсутні теоретичні наробки застосування самозахисту прав інвесторів у сфері господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі теоретичні і практичні аспекти застосування самозахисту прав знайшли відображення в роботах таких науковців, як Т. Є. Абова, О.І. Антонюк, Ю. Г. Басин, І.Є. Берестова, І. О. Дзера, О. С. Іюффе, Н. І. Клейн, О. А. Красенів, Л.І. Ляшевська, Н. С. Малєїн, Д.В. Микшис, І. Б. Новіцький, В. А. Рясенцев, С. В. Сарбаш, Г. А. Свердлик, Є. Л. Страунінг, Р.М. Сидельников, Є. А. Суханов, Ю. К. Толстой, В.С. Щербина та інші. Проте місце самозахисту прав інвесторів у сфері господарювання в системі форм захисту прав інвесторів є не визначеним, залишилися поза увагою вчених і практиків низка теоретико-правових питань, пов'язаних із самозахистом прав інвесторів у сфері господарювання. Усе це свідчить про доцільність проведення додаткового дослідження із цього питання.

Мета статті – на основі аналізу наукової літератури та законодавства України запропонувати авторське визначення терміна «самозахист прав інвесторів у сфері господарювання» та визначити способи, які можливо застосовувати у рамках такої форми захисту, як самозахист прав інвесторів у сфері господарювання.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 19 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Тобто законодавець пропонує розпливчасте визначення терміна «самозахист», яке не дозволяє чітко визначити, що включає в себе термін «самозахист».

Серед науковців не існує єдиного розуміння терміна «самозахист». Наприклад, В.П. Грибанов зазначає, що під самозахистом розуміють здійснення уповноваженою особою дозволених законом дій фактичного порядку, спрямованих на охорону її особистих майнових прав та інтересів [1, с. 117]. На думку Г. А. Свердлик та Э. Л. Страунінг, самозахист – це передбачені законом або договором дії уповноваженої особи, спрямовані на забезпечення недоторканності права, припинення порушення та ліквідацію наслідків такого порушення [2, с. 37]. Тобто визначення, що запропоновані В.П. Грибановим, Г. А. Свердлик, Э. Л. Страунінг, протилежні тому, яке передбачено ст. 19 ЦК України. Ці автори говорять про дії, які встановлено законом чи договором, а у ст. 19 ЦК йдеться про застосування засобів протидії, які не

заборонено законом. На думку автора, інвестори можуть застосовувати як способи, засоби самозахисту, які передбачено нормами права і договором, так і ті, що не заборонені законом.

Самозахист цивільних прав розглядається:

у вузькому значенні – як вчинення управомоченою (управненою) особою не заборонених законом фактичних дій, спрямованих на ненастання або зменшення негативних наслідків порушення (встановлення власником перешкод або застосування фактичних дій для запобігання безпідставному проникненню інших осіб у виробничу будівлю);

у широкому значенні – як вчинення фактичних дій, так і дій юридичного характеру (застосування стороною в договірних відносинах оперативних санкцій на протиправу невиконання іншою стороною договірних обов'язків) [3].

Т. Крисань зазначає, що формою захисту суб'єктивних прав є самозахист, який є юридично значимими діями особи з відновлення порушених елементів правового статусу, а також усунення загрози їх порушення без звернення в судові й інші уповноважені органи [4, с. 26]. Таким чином, Т. Крисань під самозахистом цивільних прав розуміє дії правомочної особи, що допускаються законом або договором, спрямовані на забезпечення недоторканності права, припинення порушення і ліквідацію його наслідків [4, с. 27].

Головною ознакою самозахисту є можливість захищати свої права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань самостійно, тобто без звернення до суду чи іншого органу, який здійснює захист цивільного права. Такий висновок випливає зі змісту ст. 19 ЦК України [5, с. 160].

Л.І. Ляшевська визначає самозахист як застосування особою засобів протидії, які не суперечать закону та моральним засадам суспільства, та вказує, що закон вимагає, щоб способи самозахисту відповідали змісту права, яке порушене, а також характеру дій, якими це право порушене, та наслідкам, спричиненим цим порушенням. Однак способи самозахисту можуть обиратися самою особою (ст. 19 ЦК України) [6, с. 236].

В.Л. Яроцький зазначає, що будь-який правосвідомий поведінковий акт, який знаходиться в правовому полі та, відповідно, спрямований на відвернення небезпеки завдання шкоди особі, її життю та здоров'ю, честі та гідності, майну тощо, якщо такий акт є правовим, законним і здійснюється особою самостійно, може вважатися таким, що має ознаки самозахисту [7, с. 156].

Самозахист – це сукупність способів захисту охоронюваних законом прав особи або

іншого суб'єкта цивільних правовідносин, що характеризуються спільними ознаками та умовами здійснення і застосовуються за наявності певних підстав особою, яка в даному випадку не здійснює свої владні функції чи посадові обов'язки [8, с. 157].

І.В. Солод вказує, що самозахист суб'єктом господарювання своїх прав та інтересів можна передбачити як застосування суб'єктом господарювання спрямованих на забезпечення дотримання прав та законних інтересів суб'єкта господарювання буд-яких способів, засобів, мір та заходів, прямо передбачених чи не заборонених законом та таких, що не суперечать усталеній судовій практиці, моральним засадам суспільства та правилам ділового обороту, або утримання від застосування таких [9, с. 381].

Самозахист – це активні безпосередні дії самих суб'єктів господарювання. При цьому потрібно зазначити, що крім державних органів у країні є досить багато установ, які мають недержавний статус. Самозахист (самооборона) – це застосування засобів примусу самою управненою особою, без втручання відповідних державних та інших органів. Проте це не означає, що самозахисту (самообороні) не властивий державний примус. Цей державний примус наявний, хоч закон делегує право на його застосування самій особі, інтереси якої порушені [10, с. 506].

Суб'єкт господарювання має право вчинити самозахист шляхом захисту своїх прав та законних інтересів самотужки, своїми власними діями. Іншими словами, це захист без звернення до суду або іншого органу за допомогою. За загальним правилом самозахистом не визнається проведення заходів щодо охорони свого майна, звернення до третіх осіб, які надають послуги з приводу забезпечення схоронності майна чи особи. Самозахистом є перешкоджання діяти будь-яким третім особам, які неправомірно посягають на права чи законні інтереси суб'єкта господарювання [11].

Наступним складним питанням є вибір способів самозахисту прав інвесторів у сфері господарювання, оскільки щодо способів самозахисту у науковців та практиків також немає єдиної думки.

І.В. Солод зазначає, що нині найбільший прояв мають способи самозахисту у вигляді правової роботи, бухгалтерської роботи та аудиту, бізнес-аналітики тощо. Натомість залежно від ситуації самозахист суб'єкта господарювання здебільшого є першоосновою для застосування інших форм захисту в подальшому [9, с. 380].

На думку деяких авторів, самозахист суб'єкта господарювання може здійснюватися

не лише через активні дії. Зокрема, самозахистом є також утримання від дій і створення умов для реалізації інших видів захисту третіми особами. Наприклад, Ю. М. Крупка зазначає можливість здійснення самозахисту у формі як активної дії (вжиття яких-небудь заходів безпосередньо суб'єктом господарської діяльності або вимога дотримання чи здійснення певного роду дій іншою стороною), так і бездіяльності (невиконання незаконної вимоги посадової особи тощо [12, с. 69].

О.П. Сергєєв до способів самозахисту відносить, зокрема, дії особи в стані необхідності оборони і крайньої необхідності, а також застосування до порушника оперативних санкцій, наприклад відмову від вчинення певних дій в інтересах невинуватого контрагента (відмову від оплати, відмову від передання речі тощо), доручення виконання роботи, невиконаної боржником, іншій особі за рахунок боржника та деякі інші дії [13, с. 270].

В. П. Грибанов пропонує способи самозахисту класифікувати на: а) превентивні; б) активно-оборонні [14, с. 117-119].

Ю.В. Ярема зазначає, що способи самозахисту передбачені не тільки Цивільним кодексом, а й іншими законодавчими актами, а у сфері здійснення господарської діяльності – Господарським кодексом. Тому можна зробити висновок, що передбачені Господарським кодексом України (далі – ГК України) оперативно-господарські санкції, які застосовуються у разі порушення другою стороною господарського зобов'язання, можна визначити як засіб негайного реагування на неправомірні дії з боку учасника зобов'язання. Вони застосовуються у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії, оскільки під час укладення договору сторони дали згоду на їх застосування до недобросовісної сторони. Необхідними умовами застосування оперативно-господарських санкцій є виконання певних вимог, а саме: це передбачено договором, тобто можливість застосування таких санкцій має бути узгоджена обома сторонами; сторони можуть застосовувати лише ті санкції, які вони закріпили у договорі; порядок застосування оперативно-господарських санкцій регулюється виключно договором. Підсумовуючи вищевикладене, Ю.В. Ярема стверджує, що оперативно-господарські санкції є одним з ефективних способів самозахисту прав суб'єктів господарської діяльності, застосування яких можливо у разі невиконання або неналежного виконання господарських зобов'язань [15]. Стосовно оперативно-господарських санкцій треба зазначити, що згідно зі ст. 235 ГК України за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та

інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. До суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором. Оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання. Ст. 236 ГК України закріплює, що у господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій: 1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною зі звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною; відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони; відсторонення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо; 2) відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо); 3) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо; 4) відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин зі стороною, яка порушує зобов'язання.

Законодавець вказує, що перелік оперативно-господарських санкцій, встановлений у частині першій ст. 236 ГК України, не є вичерпним. Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно-господарські санкції.

Відповідно до ст. 237 ГК України підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання. Порядок застосування

сторонами конкретних оперативно-господарських санкцій визначається договором.

Ю. М. Крупка виділяє дві групи способів самозахисту суб'єктів господарювання, спрямованих на забезпечення недоторканності суб'єктивного права та припинення правопорушення органу державної влади (його посадової особи). До першої групи запропоновано, зокрема, віднести вимоги припинити дії, якими порушується право або створюється загроза його порушення (наприклад, вимога припинити незаконну спробу посадових осіб вилучити документи або устаткування). Такий спосіб самозахисту являє собою активні дії правочинної особи, що спрямовані на недопущення порушення прав, якщо має місце реальна загроза такого порушення. До другої групи способів самозахисту пропонується віднести невиконання незаконних вимог органів державної влади (посадових осіб). Можливість застосування такого способу була закріплена в Законі України «Про підприємства в Україні» (втратив чинність) й використовувалася на практиці. Сьогодні норма, яка надає суб'єктам господарювання право не виконувати вимоги органів державної влади, якщо такі виходять за межі їхніх повноважень, не знайшла свого відбиття ні в ГК, ні в ЦК України, на що вже вказувалось у літературі [12, с. 69-70]. На думку автора, спірною є пропозиція щодо закріплення у господарському законодавстві такого способу самозахисту, як невиконання незаконних вимог органів державної влади (посадових осіб), оскільки застосування цього способу дозволить суб'єкту господарювання самостійно вирішувати, які вимоги державних органів є законними й їх треба виконувати, а які ні. Це може призвести до колапсу у сфері господарювання.

Одним зі способів самозахисту прав суб'єктів господарювання є висновок експерта. Так, ст. 84 ПК України регулює питання проведення експертизи під час здійснення податкового контролю контролюючими органами. Експертиза проводиться у разі, коли для вирішення питань, що мають значення для здійснення податкового контролю, необхідні спеціальні знання у галузі науки, мистецтва, техніки, економіки та в інших галузях. Залучення експерта здійснюється на договірних засадах та за рахунок коштів сторони, що є ініціатором залучення експерта. Експертиза призначається за заявою платника податків або за рішенням керівника (або його заступника) контролюючого органу.

Специфічним способом самозахисту саме інвесторів у сфері господарювання є страхування інвестицій. Цей спосіб закріплено інвестиційним законодавством України.

Висновки

Підводячи підсумок, можна зробити такі висновки:

1. Є потреба у зміні законодавчого визначення поняття «самозахист» та введенні в дію законодавчого поняття «самозахист прав інвесторів у сфері господарювання», яке необхідно для реалізації права інвесторів у сфері господарювання на захист своїх прав та законних інтересів у умовах сьогодення.

2. Самозахист прав інвесторів у сфері господарювання – це форма захисту прав, яка дозволяє інвестору самостійно, без звернення до юрисдикційних органів, за допомогою способів та засобів, передбачених або не заборонених законодавством України, договором та моральними засадами суспільства, попередити або припинити правопорушення, а також відновити (визнати) порушені (оспоровані) права і законні інтереси інвесторів у сфері господарювання.

3. Така форма захисту прав інвесторів, як самозахист, дозволяє застосовувати різноманітні способи, а саме: передбачені законодавством України, договором і ті, що не заборонені законодавством України та моральними устоями суспільства. Проте ні в законодавстві, ні серед науковців не досліджено належним чином питання, які саме способи самозахисту доцільно застосовувати інвестору для захисту своїх прав і законних інтересів у сфері господарювання. Проведений аналіз дає змогу запропонувати дві групи способів самозахисту прав інвесторів у сфері господарювання. Перша група включає способи самозахисту, що застосовуються суб'єктами господарювання для захисту прав і законних інтересів. До цієї групи можна віднести такі способи самозахисту, як: оперативно-господарські санкції, вимога припинити незаконні дії посадових осіб державних органів, висновок експерта та інші. Друга група включає способи самозахисту, які притаманні виключно для захисту прав інвесторів у сфері господарювання. Наприклад, страхування інвестицій.

Список використаних джерел:

1. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П. Грибанов. – М.: Статут, 2001. – 411 с.
2. Свердлык Г. А. Защита и самозащита гражданских прав : учебное пособие / Г. А. Свердлык, Э. Л. Страунинг. – М.: Лекс-Книга, 2002. – 208 с.
3. Науково-практичний коментар Цивільного Кодексу України : у 2-х т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. 1. – 831 с.
4. Крисань Т. Форми реалізації юридичних гарантій цивільних прав / Т. Крисань // Закон и жизнь. – 2013. – № 1. – С. 24–27.

5. Гринько Р.В. Заходи оперативного впливу та способи самозахисту: порівняльно-правовий аналіз / Р.В. Гринько // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2014. – № 9-2. – Т. 1. – С. 159–162. – (Серія: Юриспруденція).

6. Ляшевська Л.І. Підстави та умови виникнення відповідальності за заподіяння шкоди, завданої особою у разі здійснення самозахисту / Л.І. Ляшевська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1106, вип. 17. – С. 235–240. – (Серія: Право).

7. Яроцький В.Л. Становлення та розвиток інституту самозахисту речових прав в Україні / В.Л. Яроцький // Приватне право. – 2013. – № 2. – С. 148–159.

8. Стецюк Л.Л. Самозахист як форма захисту цивільних прав / Л. Л. Стецюк // Університетські наукові записки. – 2008. – № 3. – С. 151–158.

9. Солод І.В. Самозахист суб'єктом господарювання своїх прав та інтересів / І.В. Солод // Актуальні проблеми держави і права. – 2015. – Вип. 75. – С. 378–384.

10. Несинова С. В. Господарське право України : навчальний посібник / С. В. Несинова, В. С. Воронко, Т. С. Чебикіна ; за заг. ред. С. В. Несиної. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 564 с.

11. Господарське право : підручник / [Д. В. Задихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін.] ; за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова. – Х.: Право, 2012. – 696 с.

12. Крупка Ю. М. Самозахист як спосіб захисту прав суб'єктів господарювання / Ю.М. Крупка // Вісник Університету «Україна». – 2010. – № 1. – С. 68–71.

13. Гражданское право : учебник : в 3-х ч. / [Н.Д. Егоров, И.В. Елисеев, А.А. Иванов и др.]; под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: «ПРОСПЕКТ», 1997. – Часть 1. – 600 с.

14. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – 2-е изд., стер. – М., 2001. – 179 с. – (Классика российской цивилистики).

15. Ярема Ю.В. Самозахист у системі захисту прав суб'єктів господарської діяльності / Ю.В. Ярема // Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании 2011: сб. научн. тр. SWorld по материалам международной научно-практической конференции. – Одесса: Черноморье, 2011. – Выпуск 4, Том. 1. – С. 45–48.

В статтє проведен анализ научной литературы и законодательства Украины относительно самозащиты прав инвесторов в сфере хозяйствования. На основе проведенного анализа теоретических разработок и норм законодательства Украины автором предложено авторское определение термина «самозащита прав инвесторов в сфере хозяйствования» и определены способы, которые можно применять в рамках такой формы защиты, как самозащита прав инвесторов в сфере хозяйствования.

Ключевые слова: самозащита прав инвесторов в сфере хозяйствования, форма защиты прав, субъект хозяйствования, способы самозащиты, оперативно-хозяйственные санкции.

The article analyzes the scientific literature and the Ukrainian legislation on the self-protection of the rights of investors in the field of management. Based on the analysis of theoretical developments and the norms of Ukrainian legislation, the author suggested his own definition of the term «self-protection of the rights of investors in the field of management» and identified ways that can be used within the framework of this form of protection as self-defense rights of investors in the field of management.

Key words: self-protection of investors' rights in the area of economic, form of protection of rights, business entity, self-defense techniques, operational and economic sanctions.

